

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

На правах рукопису

Терлюк
Іван Ярославович

Росіяни
західних областей України
(1944-1996 рр.)
етносоціальне дослідження

Спеціальність - 07.00.05 - Етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів - 1997

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00743052 (L)

На правах рукопису

*Терлюк
Іван Ярославович*

Росіяни
західних областей України
(1944-1996 рр.)
етносоціальне дослідження

Спеціальність - 07.00.05 - Етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів - 1997

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Дисертацією є монографія

Робота виконана у Львівському державному
університеті ім. І.Франка

Науковий керівник: *Макарчук Степан Арсентійович*
доктор історичних наук, професор

Офіційні опоненти: *Тиводар Михайло Петрович*
доктор історичних наук, професор
Чмелик Роман Петрович
кандидат історичних наук

Провідна організація: *Дрогобицький державний педагогічний*
інститут ім. І.Франка

Захист відбудеться 1 липня 1997 року о 15 годині на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д.04.09.01. в інституті українознавства
НАН України
(290026 м.Львів, вул. Козельницька, 4)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України .

Автореферат розіслано "___" травня 1997р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

Стеблій Ф.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми зумовлюється кількома моментами. *По-перше*, сучасна Україна - держава з багатонаціональним складом населення. За переписом 1989 р., з-поміж майже 15 - ти млн. неукраїнців нашої держави домінує російська меншина - 11 млн. 340 тис. чоловік. За радянського часу реальний статус росіян визначався фактично не як статус національної меншини в Україні, а як провідного народу Союзу. У всіх республіках йому належала особлива роль. І сьогодні росіяни займають помітне місце в науково - технічній, освітній, промислово - виробничій, військовій, управлінській сферах життя України. У їхньому середовищі йде переосмислення свого місця в незалежній Україні, усвідомлення незвичної ролі національної меншини. Це виразно бачимо на прикладі росіян західних областей, регіону з високим рівнем української національної свідомості, безумовним переважанням української мови та порівняно мононаціональним населенням.

По-друге. Здобуття Україною незалежності поставило перед нею низку проблем, розв'язання яких потребує нового наукового підходу, вільного від ідеологічної закомплексованості радянського часу. Одна з них - вироблення гуманних засад національної політики Української держави, що опиралася б на об'єктивний аналіз сучасних міжнаціональних стосунків у всіх сферах суспільного життя країни, уважно враховувала б як реалії останніх років (особливо на теренах колишнього Радянського Союзу), так і домінуючі тенденції у розвитку національностей у демократичних країнах світу. Етносоціальні процеси в українському суспільстві вивчалися недостатньо, зокрема в контексті соціально-демографічних факторів, які значною мірою визначають етнокультурний розвиток національних груп. Такі відмінні показники, як природний рух, вікова і статева структури, міграційні процеси, динаміка чисельності й розселення, рівень освіти й професійної кваліфікації мають прямиий, а іноді й безпосередній вплив на тенденції етнічного розвитку, визначають етнокультурні характеристики людей.

Об'єктом дисертаційного дослідження є етнічні росіяни західних - Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської та Рівненської областей, предметом - основні

етносоціальні та етнодемографічні процеси, в середовищі росіян цього регіону від другої половини 1940-х до середини 1990-х рр.

Стан наукового вивчення теми доволі суперечливий. Про росіян загалом існує велика наукова література, однак за визнанням російських вчених (Карлов В.В.), серйозних праць про російський народ як етнічну цілісність поки що немає. В той же час є значна кількість досліджень про духовну і матеріальну культуру російської спільноти, у тому числі в Україні (праці Л.М. Чижикової). Російська проблематика займає помітне місце в дослідженнях етносоціологів. Та все ж, попри великий інтерес до російського народу взагалі, радянська історіографія комплексно не досліджувала росіян поза межами Росії, особливо в плані висвітлення базисних, соціально-демографічних аспектів її життєдіяльності. Можна назвати чи не єдину з цього погляду роботу, присвячену російському населенню Молдавії, проте її автор І.В. Табак простежує лише вплив демографічних факторів на етнічний розвиток молдавських росіян, оминаючи соціальні аспекти.

В Україні радянського часу соціально-демографічні проблеми (у тому числі, в регіональному аспекті) вивчалися в основному економістами та географами загалом без огляду на національний фактор. Під етнографічним кутом зору життя етнічних спільнот України висвітлюється у монографіях В.І. Наулка. Водночас маємо ряд праць, присвячених окремим питанням соціального та демографічного розвитку національних груп. Проблеми сім'ї, міжнаціональної шлюбності досліджував А.П. Пономарьов. Ці ж питання розроблялися Чуйко Л.В. Міграційні процеси крізь призму соціальних та етнокультурних причин розглядалися О.І. Климко. Було зреалізовано кілька проєктів етносоціологічних досліджень, проведених під керівництвом В.С. Зеленчука та А.В. Орлова. Особливості життя етнічних груп України за радянського часу відображені також у працях В.К. Борисенко, Л.А. Демиденко, Г.М. Захарової, Г.Т. Пашкової та інших. Однак, у працях згаданих авторів питання впливу етнодемографічних та соціальних факторів на етнокультурний розвиток етнічних груп України (зокрема російської) якщо й розглядається (Наулко В.І.), то не є пріоритетним. Зрештою, обмеженість досліджень у галузі етнонаціональної проблематики часу радянської України виявляється саме у вивченні етнічних груп, що проживали на

її території. Якщо етнографія українців, незважаючи на значні труднощі, розроблялась, то етнічні групи України досліджувались дуже мало. Таким чином, росіяни України як етнічна група залишалася поза увагою суспільних наук радянського часу.

Єдиним напрямом радянської історіографії, в якому росіяни західноукраїнських областей знаходили певне висвітлення, був, умовно кажучи, “партійний” та “виробничий”. Висвітлення проблем велося лише в контексті “дружби народів” та “інтернаціональної допомоги” в індустріалізації краю та культурному будівництві. Зараз стає зрозуміло, що на міжнаціональні відносини це робило не найкращий вплив. Чисельні праці цієї теми (Див.: П’ятдесят років возз’єднання українських земель в єдиній Українській радянській державі (1939 - 1989 рр.). Бібліографічний покажчик. /Укл. Гетьманчук В.І., Яворська О.О. - Львів, 1989, - С. 193 - 343) могли бути написані загалом лише з позицій історико-партійної науки. Їм притаманна надмірна політизованість і тенденційність, а ретельний підбір фактів мав на меті лише підкреслити торжество ідей “дружби народів” і, зокрема, “величчя великого російського народу”.

З розпадом Радянського Союзу спостерігаємо зростання інтересу до дослідження етносоціальних процесів у середовищі народів, що його населяли. Дуже значним виявився інтерес до вивчення цих процесів всередині російського народу. Появилось перше комплексне дослідження російської етнічної спільноти, у якому серед інших ґрунтовно розглядаються виключно важливі питання її соціального життя - розселення, міграції, змін у соціальній структурі в різному соціально-етнічному середовищі: у “власній” республіці (РФ) і за її межами в інших республіках колишнього Союзу. (Русские: Этносоциологические очерки /Отв. ред. Ю.В. Арутюнян. - М., 1992). Насамперед перу російських вчених - Ю.В. Арутюняна, Л.М. Дробижевої, М.Н. Губогло, С.С. Савоскула, В.А. Тишкова та ін. - належить низка наукових публікацій, присвячених соціально-етнічним проблемам росіян так званого близького зарубіжжя. В основному зосереджуючи свою увагу на соціально-політичній трансформації російського етносу після розпаду імперії, згадані автори дають досить обширний аналіз базисних демографічних та соціальних факторів як визначальних чинників статусної позиції росіян у неросійському середовищі.

На жаль, і тут доводиться констатувати, що не лише зазначені проблеми, але й сама російська етнічна група України, залишилися поза увагою російських дослідників.

У незалежній Україні доробок досліджень етнічних груп, що проживають на її території, виглядає досить скромно, хоча у галузях вітчизняної науки, які розглядають етнічну проблематику, створені для цього достатні теоретичні передумови. В працях українських етносоціологів, етнографів, етнокультурологів В. Євтуха, О. Нельги, А. Пономарьова, Ю. Римаренка, О. Семашка, О. Степаненка та ін. загально-теоретичні питання розвитку етносів висвітлюються досить повно. У працях українських правників (О.Бикова, В.Кривцової, В.Нікітюка та ін.) значну увагу приділено проблемам правового статусу етнонаціональних меншин нашої держави. Що ж до безпосереднього вивчення українських етногруп, то здебільшого маємо статті, в яких етнокультурні проблеми висвітлюються через призму міжнаціональних відносин, передовсім, у плані етнополітичних орієнтацій. Зайве доводити, що російська етнічна група в цьому контексті викликає найбільше зацікавлення (праці М. Белецького, І. Попової, І. Сімгноміва, О. Стегнія, В. Хмелька, В. Щедрина, та ін.). Окремі аспекти соціального та демографічного розвитку росіян висвітлено в статті А. Шевченка. (Росіяни //Етнічний довідник. Національні меншості в Україні. - К., 1996. С. 103 - 113), в якій автор стисло подає основні моменти процесу переселення росіян в межі українських етнічних земель, зокрема післяжовтневого періоду. На жаль довідковий характер публікації дозволив лише в загальних рисах подати характеристику міграційних та соціальних процесів, показати лише окремі аспекти національно - культурного розвитку російської етнічної групи сьогоденної України.

На загал, базисні соціальні та демографічні аспекти життєдіяльності етнічних спільнот України вітчизняною наукою досліджувалися фрагментарно. Рудницька Т.М. чи не єдина дослідниця в сучасній Україні, наукові інтереси якої охоплюють зазначені проблеми. Проте, аналізуючи соціально - економічні фактори, що впливають на етнічні групи, дослідниця практично зовсім не торкається етно-демографічних аспектів, зокрема, місця і ролі міграції у розвитку соціально - економічної та професійної структури національних груп, в тому числі і російської. Загальновідомо, що сальдо міграційних переміщень з Росії в Україну

впродовж усього радянського періоду було позитивним. Якщо ж брати російську етнічну групу України в регіональному масштабі (західні області України), то маємо всі підстави стверджувати, що саме під впливом міграційних переміщень відбувалося її формування. Зрештою, цей процес припадає загалом на післявоєнні 40 - 50 рр., вивчення яких дослідниця не ставить собі за завдання.

Отож, на сьогодні немає жодної значної праці, присвяченої російській етнічній групі України, зокрема в плані висвітлення базисних соціально - економічних та демографічних передумов її розвитку. Разом з тим, теоретична та практична потреба глибокого комплексного аналізу зазначених проблем, не викликає сумніву.

Мета дослідження полягає в тому, щоб простежити причини, характер і особливості формування та розвитку російської меншини в західних областях України.

При цьому автор поставив перед собою завдання дослідити:

- масштаби та інтенсивність, територіальну направленість міграційних переміщень росіян впродовж усього післявоєнного періоду та з'ясувати їх причинну зумовленість;

- місце росіян в етносоціальних процесах та етнодемографічному розвитку західних областей України, визначити основні тенденції й особливості в динаміці чисельності та розселенні російського населення у регіоні;

- тенденції природнього та особливо міграційного руху західноукраїнських росіян, роль етнотрансформаційних факторів, природнього руху та міграційної активності в зростанні чисельності російського населення регіону;

- взаємозв'язок демографічних та соціальних параметрів російської меншини краю з її етнічним розвитком;

- соціальне обличчя російської громади західноукраїнського регіону, зокрема, у перші післявоєнні роки, особливості трудової зайнятості й соціального становища західноукраїнських росіян за радянського часу;

- особливості соціальної мобільності російського населення краю та формування соціально-професійного статусу росіян різних поколінь в залежності від соціального становища батьків;

- взаємозв'язок соціальних орієнтацій росіян з їх професійним самовизначенням, показати рівень трудової адаптації росіян у регіоні.

Методологія та методика дисертаційного дослідження зумовлюється складністю як предмета, так і об'єкта дослідження. Методологічною основою дисертації є головні наукові принципи історичного пізнання - *об'єктивність* та *історизм*. Науково - теоретичною основою вивчення проблем дисертаційного дослідження стали теорія історичного пізнання та практика наукової роботи попередніх дослідників. Зважаючи на мету та завдання, робота будується на комплексному міждисциплінарному підході, котрий включає етнографічне, демографічне, економічне та соціологічне вивчення етносоціальних особливостей російської меншини регіону. У роботі простежується взаємозв'язок етнічних та соціальних характеристик російської національної групи за допомогою конкретно - історичного та порівняльно - етнографічного аналізу. У дисертації широко застосовуються як анкетні методики отитування населення, так і методи збору польових етнографічних матеріалів, традиційні для етнографів методи безпосереднього спостереження у сім'ях інформаторів - росіян, у виробничих колективах, у повсякденному житті. Великий масив преси й значний обсяг статистичного матеріалу зумовлював використання контент-аналізу і, особливо, методів кількісного статистичного аналізу. Серед останніх основними були методики групування, методи розрахунку математичних коефіцієнтів, індексний метод та інші. Ряд демографічних показників були розраховані автором, спираючись на прийняті у демографії методики обчислень. Зокрема, це коефіцієнти природного приросту населення в розрізі національностей, частка міграційної участі росіян краю в їх загальному прирості тощо.

Джерельна база. При написанні дисертації автор прагнув використати весь можливий масив джерел інформації. Важливе місце займають *статистичні матеріали*, зокрема підсумки переписів населення та його поточного обліку. Багато статистичних матеріалів опубліковано у різного роду довідниках і матеріалах переписів, однак значна кількість залучених автором статистичних даних взято з архівних фондів і у науковий обіг залучаються вперше. Статистичний матеріал оформлено у вигляді зведених таблиць.

Вагому фактологічну частину дослідження склали *архівні документи та матеріали* республіканських та місцевих органів влади, інших інституцій. Автор опрацював фонди

ряду центральних та державних архівів, поточне діловодство окремих установ. Найбільше матеріалів використано з фондів Центрального державного архіву вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), архіву Міністерства статистики України. Однак найповніша інформація з життя росіян краю міститься у фондах державних архівів областей - Львівської (ДАЛО), Івано-Франківської (ДАІФО), Тернопільської (ДАТО), Рівненської (ДАРО) та Волинської (ДАВО). У ракурсі основних проблем дослідження практично усі документи у науковий обіг вводяться уперше. Особливо це стосується матеріалів з фондів колишніх обкомів та партійних комітетів інших рівнів. Чимало цікавої інформації, зокрема про міграцію етнічних росіян, міститься в колекції архівних матеріалів та поточного обліку населення за ознакою національної приналежності в статистичних управліннях кожної із зазначених областей. Крім державних архівів областей та управлінь статистики, автор послуговувався матеріалами місцевих відомчих архівів, зокрема архіву Державного університету "Львівська Політехніка", управління кадрів ПрикВО, поточним діловодством органів РАГСУ й житлово - експлуатаційних контор.

Різноманітного характеру інформацію містить місцева *періодика*. Дослідником проведено контент-аналіз "російської" проблематики на сторінках основних обласних газет, насамперед єдиної в регіоні російськомовної газети "Львовская правда" (виходила до серпня 1991 р.). У полі наукового зацікавлення перебувала також преса районної ланки, "багатотиражки" промислових підприємств та, особливо, єдиний серед російських товариств регіону орган преси - газета товариства російської культури імені О. Пушкіна "Совість" (заснована у липні 1990 р.).

З-поміж усіх джерел інформації, для висвітлення специфічних етнографічних проблем життя російського населення, чи не найпомітніше місце займають *польові етнографічні та етносоціологічні матеріали*. В рамках дослідження наукових проблем теми дисертант у 1992 і 1994 роках здійснив два проекти етносоціологічних досліджень. В опитуваннях взяло участь 780 респондентів. Вісім з десяти анкетованих задекларувало себе росіянами. Здійснення обох проектів етносоціологічних опитувань уможливила часткова

фінансова підтримка Західного відділення Міжнародного фонду "Відродження". Опитування проводилось за допомогою анкетерів, головним чином студентів Львівського університету, в населених пунктах краю - місцях їхнього постійного проживання. Кожний анкетер мав відповідну інструкцію щодо методики проведення опитування. Етносоціологічний матеріал у дослідженні доповнювався зібраним в продовж 1992 - 1996 рр. власне етнографічним польовим матеріалом. На основі добре розробленої методики збору польових матеріалів було створено декілька тематичних запитальників, з допомогою яких у дослідження було залучено відомості від понад 50-ти інформаторів. Здебільшого це росіяни, а також люди інших національностей. Останні подавали інформацію, головню, про своїх близьких, знайомих чи родичів російської національності.

Наукова новизна дисертації в тому, що це перша такого плану праця присвячена дослідженню причин і шляхів формування російської етнічної групи в західних областях України, особливостей її розселення і зайнятості, ролі в економічному і політичному житті регіону, специфіки її етнокультурних рис та етновизначальних особливостей.

На захист виносяться такі основні положення дисертації:

- Міграція росіян в західні області України була виявом ціленаправленої політики КІРС, яка засобом демографічних змін прагнула прискорити політичну, економічну і культурну інтеграцію новоприєданого краю у загальнорадянський простір, зміцнити тоталітарний режим в західному регіоні України. Початковий етап масової міграції російського елемента розпочався ще у довоєнні 1939-41 рр. і був з особливою силою продовжений після завершення другої світової війни, у період загострення тут національно-визвольної боротьби. Основний контингент мігрантів становили працівники партійних, державних, правоохоронних та каральних органів, а також управлінського апарату народногосподарського комплексу. Головні потоки російської міграції в західні області України в 1940-х - 50-х рр. йшли з Російської РФСР (близько половини всіх мігрантів), решту становили росіяни з України та інших республік СРСР.

Основним місцем зосередження російської спільноти в регіоні стали обласні та районні центри.

- На перших етапах питома вага росіян в регіоні зростала головним чином за рахунок притоку нових мігрантів. Уже протягом 1944 - 1958 рр., тобто до часу першого післявоєнного перепису, сформувався той основний масив меншини, який існує і до наших днів. У наступні роки кількість росіян визначалася в першу чергу природнім приростом та внаслідок зросійщення частини українців і людей з інших національних груп.

- Національну ідентичність російська меншина краще зберігає в місцях свого компактного розселення, головним чином в обласних центрах. Серед росіян, які проживають в сільській місцевості, простежуються асиміляційні процеси як шляхом переходу на українську мову спілкування, так і внаслідок укладення міжнаціональних шлюбів.

- Головна суть політики радянської системи щодо росіян в інших республіках Союзу, зокрема західного регіону України, полягала в тому, щоб перетворити цю національну спільноту в головний інструмент в реалізації імперських задумів, руйнування національної самосвідомості та формування так званої "нової історичної спільноті - радянського народу". Це досягалося не тільки внаслідок дискримінації національних цінностей українського народу, але й за допомогою возвеличення російського, створення привілейованих умов для соціально-економічного та культурного розвитку росіян у всіх куточках імперії.

- Фаворизація російської ментальності та всіляка підтримка російського елементу стала одним із головних засобів зміцнення радянської системи і реалізації концептуальних засад КПРС щодо руйнування під виглядом боротьби проти так званого "буржуазного націоналізму" національної самосвідомості українського народу. Возвеличення росіян і всіляке приниження інших національностей, насамперед українців, породжувало загострення міжнаціональних стосунків та деформацію національної самосвідомості росіян. Остання набирала спотвореної форми "радянизації особи", коли заполітизовані форми культури, побуту і дозвілля приглушували не лише українські, але й російські національні риси культури.

- За умов державної незалежності України деформації у національних взаємовідносинах, зокрема в українсько -

російських, поступово усуваються внаслідок створення рівноправних умов для соціально-економічного та культурного розвитку усіх національних меншин України.

Практична значимість дослідження полягає в тому, що матеріали і висновки дисертації можуть бути використані в узагальнюючих наукових роботах з історії національних меншин, при читанні курсів народознавства і етносоціології. Дані й висновки, отримані в результаті дослідження, могли б увійти до інформаційного банку даних з проблем етнонаціональної політики, що мала б бути спрямованою на оптимізацію міжнаціональних відносин у регіоні, і в державі загалом.

Апробація роботи. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені в доповідях на двох наукових - міжнародній та всеукраїнській - конференціях. Матеріали і положення дисертації висвітлюються в 10 опублікованих працях дисертанта.

Структура дисертації визначається змістом проблеми, метою і завданнями дослідження. Робота побудована за проблемним принципом і складається зі вступу, трьох розділів (включають вісім параграфів та містять 18 таблиць), висновків, додатків й короткого термінологічного словника.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, мета дослідження, визначається розуміння автором окремих понять етнічної проблематики, що перебувають у понятійно-термінологічному ужитку етнографічної, етносоціологічної та історичної наук, аналізується стан наукової розробки та джерелознавча база дослідження.

У *першому розділі* "Російський фактор в етнодемографічному розвитку західних областей України", що структурно складається з трьох параграфів, розкриваються місце і роль російського населення в етнодемографічному розвитку західних областей України. Показано основні тенденції й особливості динаміки чисельності росіян. Зокрема, аналізуються дві групи факторів, які в основному визначають динаміку будь-якого народу. Це - *етнодемографічні*, що охоплюють особливості природнього руху і зумовлюються

насамперед співвідношенням народжуваності і смертності, та *етнотрансформаційні* або етнічні процеси, які супроводжують розвиток будь-якого суспільства і виявляються здебільшого у процесах асиміляції чи консолідації.

У *першому параграфі* аналізуються темпи загального приросту росіян в регіоні та їх територіальні особливості. На основі статистичного аналізу дослідник доходить висновку, що основний масив російської національної меншості в галицьких та волинських областях склався протягом 1944 -1959 рр., тобто до часу першого післявоєнного перепису. Етнодемографічні тенденції у всеукраїнському та регіональному масштабі мали певні відмінності. Для етнодемографічного руху всієї України, на відміну від регіонального, впродовж усього часу типовою залишалася ситуація, коли на фоні зростання абсолютної чисельності корінної національності, неухильно зростала як в абсолютному, так і у відносному вимірах російська національна меншіна. У західноукраїнських областях абсолютне зростання чисельності російського населення відбувалось поряд із швидким ростом чисельності українського. Проте такий стан не був характерним для всіх областей краю. В окремих із них у певні періоди приріст чисельності росіян помітно випереджував приріст українців (Івано-Франківська, волинські). У найбільшій в регіоні за чисельною присутністю росіян Львівській області їх зростання, на відміну від зростання українців, не відзначалося стабільністю. Що стосується російського населення Тернопільщини, то, починаючи від першого післявоєнного перепису, воно зберігало виразну тенденцію до зменшення, а наприкінці 80-х рр. впало нижче рівня 1959 року.

Особливостям природного руху російського населення краю присвячено *другий параграф*. У ньому, на основі аналізу статистичних даних і власних розрахунків, показується, що природній приріст росіян регіону був найнижчим в порівнянні з іншими національними групами, зокрема українцями. Була низка об'єктивних причин етносоціального характеру, що зумовлювали нижчий природній приріст росіян в порівнянні з українцями. До певної міри штучний цілеспрямований характер поселення росіян у волинських та галицьких областях у другій половині 40-х та 50-х рр., зумовлював деформовану статеву структуру російської громади при значному переважанні в ній чоловіків над жінками. Це вело

до значної частки змішаних у національному відношенні шлюбів росіян, зокрема чоловіків з жінками - неросіянками. Оскільки радянське законодавство при визначенні національності дітей надавало перевагу національності матері, створювалась і формальна причина, що гальмувала природне відтворення російської національності. В містах же вступали в силу й інші негативно діючі на народжуваність росіян, чинники етнічно - соціального характеру. Це відносно старший вік вступу в подружнє життя та значно вищий процент розлучень. Пересічно в областях регіону показники розлучень у росіян були щонайменше удвічі вищими, ніж в українців. А це вело до зменшення величини російських сімей, до по суті повної відсутності серед сімей росіян багатодітних (з 4-ма і більшою кількістю дітей).

Питання впливу етнічних або етнотрансформаційних процесів на чисельність росіян регіону всебічно розглядаються у *третьому параграфі*. Підреслюється, що етнічні процеси, що здебільшого виявляються як асиміляційні чи консолідаційні, в значній мірі визначають динаміку чисельності російської етнічної групи західноукраїнського регіону. Найбільш типовими для російської меншості регіону є процеси етнічної асиміляції, що статистично доволі чітко виявляються на рівні мовної асиміляції. Зазначається, що західноукраїнський регіон на загальносоюзному та загальнореспубліканському фоні, виділявся значною специфікою. Тут навіть у сприятливих для росіян продовж усього радянського часу суспільно - політичних умовах їх не оминули асиміляційні процеси. *З одного боку*, особи російської національності у регіоні зазнали на собі мовного і побутово-культурного впливу української більшості, що у 80-х рр., дало себе знати навіть у національній статистиці. *З другого ж*, асиміляційні процеси серед інших національностей вели до збільшення чисельності російського населення. Однак, попри чисельне зростання випадків російської мовної асиміляції серед представників окремих національностей, в цілому питома вага русифікаційних процесів у західному регіоні, які б призводили до переміни рідної мови, була відносно невеликою і суттєво поступалася українській мовній асиміляції російського населення. Зовні це, однак, залишалось непомітним, передусім через усталеність політичних стереотипів і неоднозначність цих процесів серед різних вікових і соціальних груп росіян.

Особливе місце у кількісному зростанні російської етнічної групи західноукраїнського регіону займали міграції. Вони значною мірою визначали також і розселення російської меншини.

Розгляду зазначених проблем присвячено *другий розділ* дисертаційної роботи - "Міграція і розселення росіян у західних областях України", який структурно також складається з трьох параграфів.

У *першому параграфі* розглядаються масштаби та інтенсивність міграційних переміщень росіян. Зазначається, зокрема, що роль і значення міграції у збільшенні російського населення в регіоні у силу нерівнозначності її масштабів, інтенсивності і, зрештою, неоднаковості соціально - етнічної структури міграційних потоків, у різні роки була різною. Найбільшої інтенсивності міграція російського населення в регіоні набула у післявоєнні 1940 - 50-ті рр. У цей час вона мала форсований характер. Російські мігранти прибували в числі загального переміщення населення з території Радянського Союзу в межах до 1939 року. Найбільшою серед прибулих росіян у західні області була частка з Російської Федерації. Вона становила близько половини мігрантів. Друга половина прибулих походила із східних областей України та інших республік. Основною метою здебільшого керованої міграції російського та "російськомовного" населення було сформування соціальної бази підтримки по суті колоніальної політики союзного імперського центру в західних областях. Міграція скеровувалась в основному до Львова, в інші обласні центри, а також в районні центри, де була найбільша потреба у формуванні силових органів влади, партійних комітетів, обласних, міських і районних адміністративних установ і організацій. У наступні десятиріччя формування і зростання російської національної групи в галицьких і волинських областях за рахунок механічного руху практично припинилося. Більше того, в окремі періоди в ряді областей і навіть міст (Тернопіль) міграції російського населення краю мали негативне сальдо.

Другий параграф присвячений аналізу причин міграції російського населення у західні області. Зазначається, що в числі таких причин були направлення росіян на роботу в українські західні області після закінчення навчальних закладів, оргнабори для праці на промислових підприємствах, міжособистісні зв'язки (одруження російських військово-

службовців з місцевими дівчатами, одруження українців, які виїжджали на роботу в Росію, через інші родинні зв'язки), індивідуальної мотивації, що викликалося потребою житла, зміни клімату, більших заробітків, вищого суспільного становища і т. ін. Підкреслюється, що оскільки в російському населенні комуністична тоталітарна держава вбачала опору своєї політики, то міграція росіян від самого початку перебувала під сильним контролем органів влади. Це виявлялось у стимулюванні переміщень людності в рамках міжреспубліканської міграції, насамперед з Росії, в адміністративному регулюванні шляхом жорсткої прив'язки до місця роботи, пропискою, системою розподілу житла, в соціальному, соціально-професійному протегуванні, створенні умов психологічної комфортності через широку інформаційну та особливо емоційну підтримку. Остання велася шляхом ідеологічного обґрунтування особливої місії росіян у всіх куточках СРСР у творенні імперського міфу "братньої допомоги", в якому російському народові відводилось місце "старшого брата" з усіма соціальними наслідками і перевагами у національних республіках. Дисертант робить висновок, що система, яка існувала до 1991 р. і робила ставку на тотальну русифікацію, ніколи не прагнула забезпечити росіянину щасливе існування на історичній батьківщині. Міграція росіян адміністративно регулювалась і стимулювалась в значній мірі через матеріальні пільги та соціальні привілеї. А психологічний дискомфорт, пов'язаний із переселенням, вона намагалась компенсувати національними привілеями: переселенці могли працювати і вчитися, послуговуючись виключно своєю рідною мовою. Навпаки, місцеві жителі були змушені пристосовуватись і від них чекали знання російської мови.

У *третьому параграфі* дисертант подає картину розселення російської етнотрупи західних областей. Зокрема зазначається, що вона сформувалася, головню у післявоєнний період, однак росіяни проживали на цій землі віддавна, хоча чисельно в значно скромніших громадах. Оглядово показуються основні етапи заселення і розселення росіян у регіоні в історичній ретроспективі. Серед іншого зазначається, що переважна більшість росіян краю - міські жителі, що для розселення російської національної групи в західно-українських областях на загал певною мірою були властиві тенденції, притаманні процесові урбанізації у післявоєнний

період взагалі. Констатується високий ступінь компактності росіян в обласних центрах, а, отже, і відносно сприятливі умови національно - культурних форм життя, підтримання їх національної самосвідомості (створення національно-культурних товариств). Росіяни ж сіл, в регіоні розселені дисперсно. Дисперсне розселення сільських росіян визначає специфіку та інтенсивність їх міжетнічних контактів з переважаючим українським населенням, суттєво впливає на етнічні процеси. Підкреслюється, що високий рівень урбанізованості росіян певним чином впливає не лише на хід етнотомографічних процесів серед російського населення регіону, але й визначає особливості його соціальної структури та трудової зайнятості.

Третій розділ роботи - "Соціальні та етнічні аспекти відтворення російського населення" покликаний з'ясувати особливості соціальної структури, місце і роль росіян у соціальних відносинах в регіоні за радянського часу.

У *першому параграфі* аналізуються особливості трудової зайнятості та соціального становища росіян. Зазначається, що характер трудової діяльності росіян, відповідно їх соціальна структура за радянського часу мала ряд специфічних рис, що відрізняли її від східних областей, і тим більше від соціальної структури росіян власне Росії. Специфічні риси виявляли себе у домінуючій чисельності службовців серед соціальних груп російського населення, а отже, у високому відсотку зайнятості росіян переважно розумовою працею. Констатується, що від самого початку поселення росіян у краї, вони влилися, головним чином, у промисловість, транспорт, культуру, торгівлю та особливо в управління. Росіяни мали великий вплив на формування радянської кадрової політики у регіоні. У найбільш відповідальних ланках влади вони посідали провідні місця. Це виявлялось, зокрема, у тенденції зосередження росіян в партійних апаратах, біля реальних важелів влади. Тенденція значної чисельної присутності росіян у системі партійно - державного управління, де вони займали соціально провідні, престижні посади, що гарантували не лише високу зарплатню, але й значний обсяг владних повноважень і широкі привілеї, була постійною. Дослідник зауважив, що приблизно з другої половини 70-х рр. починається помітний процес поступового вирівнювання соціального становища росіян з українцями, однак цей процес торкався лише сільських районів. А в цілому соціальна

структура та особливості трудової зайнятості російської національної меншості в західних областях України майже протягом 50-річного періоду зазнали незначних змін.

Проблеми соціальної мобільності й фактори професійного самовизначення висвітлюються в *останньому параграфі* третього розділу. Дисертант простежує соціальні переміщення (горизонтальну і вертикальну мобільність) росіян різних соціально - професійних груп протягом їх власного професійного шляху. Найменша соціальна мобільність, згідно опитування, спостерігалась серед працівників з середньою спеціальною і вищою освітою. Дослідник намагався виявити місце різних факторів у професійному самовизначенні представників російської меншини в розрізі соціально-професійної належності. Особливу увагу звернуто на російську сім'ю та її вплив на професійне самовизначення дітей. Простежено залежність формування соціально-професійного статусу росіян від соціального становища батьків на прикладі трьох поколінь російського населення краю: респондентів, опитаних в ході етносоціологічного дослідження, їх батьків (дідів) та дітей (онуків). В часі це охоплює майже весь післявоєнний період. Характеризуються й інші критерії, що впливають на соціальну мобільність росіян, а також характеризують стан трудової адаптації, рівень задоволеності роботою взагалі і окремими сторонами трудової діяльності (зміст праці, її самостійність, можливості для зростання кваліфікації, просування і т. ін.). Наприкінці підкреслюється, що суб'єктивний фактор соціальної мобільності у росіян виступає слабо.

У висновках на основі наведених у дисертації фактологічних матеріалів і аргументів робляться важливі узагальнення про формування, розселення, соціальну адаптацію, демографічний рух та етнічний розвиток російського населення в західних областях України в період після їх звільнення від німецько-фашистської окупації і до наших днів. Стверджено, що російська міграція в західні області України мала плановий, політичний характер, була підпорядкована стратегічній меті КПРС, спрямованої на нівеляцію відмінностей між націями і формування так званої "нової історичної спільності - радянського народу". Головну роль у цьому мали відігравати росіяни. Інтенсивність "російських" міграційних переміщень в західні області України була також підпорядкована завданню зміцнення тут

окупаційного тоталітарного режиму, посилення русифікації регіону. При цьому радянський режим прагнув забезпечити в західноукраїнських областях привілейоване становище російської меншини, основна частина якої була зайнята в партійно-державних та карально-репресивних органах, посідала ключове становище у наукових та культурно-освітніх закладах. За умов державної незалежності України йде процес реальної гармонізації міжнаціональних відносин. Росіяни мають усі умови для етнокультурного розвитку, участі у всіх сферах суспільно-політичного життя як рівноправні громадяни держави.

Основний зміст дисертації викладений у публікаціях автора:

1. Росіяни західних областей України (1944-1996рр.). Етносоціальне дослідження - Львів; Центр Європи, 1997р. - 176 с.
2. Етнодемографічна ситуація в західних областях України в 1944р. //Дослідження з історії України. Вісн. ЛДУ. Серія істор.-1993. - Вип. 29. -С.81-88.
3. Етнічні процеси та їх вплив на чисельність російського населення західних областей України //Генеза. - 1994.- №1.-С.216-220.
4. Етнічні росіяни Західної України //Генеза.- 1994. - №2.- С.210-218.
5. Місто Львів : етносоціальний склад населення у перші післявоєнні роки //Львів : історія - населення - культура. Українсько - польська наукова конференція. Тези доповідей та повідомлень. Львів, травень 1994 р. - Львів, 1994. -С.52-54.
6. До питання про масштаби міграції росіян у західні області України (60-80 рр.) //Історичне краєзнавство та національне виховання. Матеріали науково - практичної конференції. Львів, травень 1994. - Львів, 1994. -С.82-84.
7. Приїхав росіянин до Львова... //Дзвін. - 1994. - №8. -С.78-84.
8. Соціальне становище росіян західних областей України за радянського часу //Студії Політологічного центру "Генеза". - 1996.-№1. - С.40-44.
9. До питання про причини міграції росіян у галицькі та волинські області //Студії Політологічного центру "Генеза". - 1995. - №1. - С.48-54.

10. Соціальна мобільність та основні фактори професійного самовизначення росіян західних областей України // Студії Політологічного центру "Генеза". - 1995. - №4. - С.253-257.
11. До питання про вивчення росіян західних областей України як етнічної групи // Студії Політологічного центру "Генеза". - 1995. - №6. - С. 382-384.
12. Вплив росіян на формування кадрів державного апарату в західних областях України в перше післявоєнне десятиліття // Підготовка кадрів вищої кваліфікації для органів внутрішніх справ України. Вісн. Львів. ін-ту внутрішніх справ. - 1995. - Вип. 2. - С.42-45.
13. Розселення та проблема соціального становища росіян Західної України // Українські варіанти (Львів). - 1997. - №1. - С. 40-43.

Annotation

Terlyuk Ivan Yaroslavovych. The Russians of western regions of Ukraine.(1944-1996) ethnic and social research. A Monograph. The dissertation for the receiving the scientific degree of a candidate of historical sciences on speciality 07.00.05. Ethnology.

Institute of Ukrainian Area Studies after I. Kripyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 1997.

The dissertation deals with the most numerous ethnic group of Ukraine - the Russian one. The light is shed upon the important problems of ethnographic and social development of Russian population of western regions of Ukraine. The main tendencies of dynamics in quantity and settling of the Russians in the region are shown. The intensiveness, scales and reasons of their migration are given. The emphasis is put on the 40-50th, the period of formation and development Russian community of the region. The considerable place in dissertation is devoted to the discription of peculiarities of labour employment and social status of ethnic Russians of western - ukrainian region under the soviet regime.

Аннотация

Терлюк Иван Ярославович. Русские западных областей Украины (1944 - 1996 гг.). Этносоциальное исследование. Монография. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 07.00.05. Этнология.

Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины. Львов, 1997.

Освещаются вопросы этнодемографического и социального развития русского населения западных областей Украины. Проанализированы основные тенденции динамики численности и расселения русских в регионе, интенсивность, масштабы и причины их миграции. Акцент делается на 40 - 50-е гг., то есть на период становления и формирования в регионе русской общины. Значительное место уделено характеристике особенностей трудовой занятости и социального положения этнических русских западно-украинского региона как в советское, так и в наше время.

Ключові слова: росіяни, західні області України, етнічна група, етнічні процеси, соціальна мобільність.

Підписано до друку 28.05.97 р.
Формат 60x84 1/16 Ум. друк. арк. 1. Тираж 150 прим.
Видавництво: Науково-дослідний і редакційно-видавничий відділ
Львівського інституту внутрішніх справ

129155

AB 38.003